

УДК (477)340.15“11/18”

В.П. БІЛИК

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН НА ЖИТТЯ ДО РЕФОРМИ 1861 РОКУ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)¹

Досліджені особливості еволюційного становлення у законодавстві Російської імперії права українських селян на життя у часи, що передували реформі 1861 р. Історико-правовий аналіз законодавства до-реформеної доби свідчить, що зміст права на життя різних категорій селян постійно розвивався від край обмеженого становища наприкінці XVIII ст. до визнання певного змісту цього виду природного права до середини XIX ст.

XX сторіччя стало початком всесвітнього визнання життя людини найвищим благом, що, на думку М.І. Матузова, «перше фундаментальне природне право людини, без якого всі інші... утрачають зміст, тому що небіжчикам ніякі права не потрібні» [1, с.198].

Не стоїть осторонь від цього всесвітнього гуманістичного правового процесу й Україна. Керуючись загальновищезначними принципами і нормами міжнародного права і міжнародних договорів в області прав людини, Верховна Рада України у 1996 р. прийняла Конституцію, що визнала життя людини найвищою соціальною цінністю і невід'ємне право на життя кожної людини (ст.ст.3, 27), а потім у 2000 р. ратифікувала Протокол № 6 Конвенції «Про захист прав людини й основних воль», що цілком забороняє застосування страти. Заключним станом цього процесу було прийняття в 2001 р. Кримінального кодексу України, що виключив застосування страти як виду покарання. Уперше за багатовікову історію українська держава визнала за всіма шарами населення, у тому числі і за селянами, однакові особисті немайнові права, найважливішим серед яких є абсолютне право на життя. Ці досягнення – підсумок не тільки багатовікової боротьби селян за визнання своїх прав, але й результат розвитку правової думки і законотворчості багатьох попередніх поколінь. «Жодне удосконалення в житті людських суспільств, - писав О.Ф. Кистяківський, - не відбувалося раптом і без боротьби: на здійснення їх витрачається завжди багато часу і праць» [2, с.200].

На відміну від інших способів позбавлення життя, наприклад при необхідній обороні, страта є особливим інститутом права, що характеризується тільки йому властивими ознаками – це найсуворіший вид покарання; застосовується від імені держави і по вироку суду; може бути призначена винятково за злочини, передбачені Кримінальним кодексом особі, визнаній винною у здійсненні злочину та ін. [3, с.104-107]. З цього випливає, що всі дії, зв'язані з позбавленням людини життя, є винятковою прерогативою держав, де страта передбачена. Однак в історії України до скасування цього виду покарання мали місце значні історичні періоди, коли життя найбільшої частини населення – кріпаків (до середини XIX ст. вони нараховували 59,7 % від усіх категорій селян) [4, с.18] цілком залежало не від закону, а від примхи окремих осіб.

Історико-правовий аналіз норм права, що діяли на території України в період, що передував скасуванню кріпо-

сного права, свідчить, що законодавство формально наділяло відносним правом на життя всі розряди селян. Однак специфіка реально сформованої практики, що проіснувала до 30-х років XIX ст., укладалася в тім, що життя селян залежало від приналежності до тієї чи іншої категорії сільських обивателів. Ці особливості дотепер залишаються найменш вивченими в історико-правовій науці, тому є предметом дослідження в даній роботі.

Практичне значення дослідження укладається в тім, що хоча Конституція України і закріпила загальновищезначні світовим співтовариством стандарти в цій області прав людини, але їхнє подальше удосконалення неможливе без розгляду історичного досвіду власної законотворчості в регулюванні цих питань у минулому. Бездумне і механічне копіювання норм західноєвропейського законодавства без врахування власної історико-правової традиції може дати результати, протилежні очікуваним. Дуже повчальна в цьому плані думка Ш. Монпесск'є про те, що «тільки в надзвичайно рідких випадках, закони одного народу можуть виявитися придатними для іншого народу» [5, с.168].

У дореволюційний час питання застосування страти вивчалися О.Ф. Кистяківським, М.М. Гернстом, М.Д. Сергієвським та іншими. Віддаючи належне їхній роботі, не можна не відзначити, що вони вивчали питання законодавчого регулювання цього виду покарання в цілому, без врахування особливостей його застосування в сформованій практиці, коли право на життя залежало не тільки від станової приналежності, але і від приналежності до тієї чи іншої категорії усередині стану. З числа сучасних авторів проблеми права на життя, в аспекті регулювання застосування страти досліджуються С.В. Жильцовим, О.С. Міхліним, М.І. Матузовим й іншими, але, головним чином, у контексті загальної концепції прав людини.

Метою дійсної публікації є спроба дослідження в еволюційному аспекті історичних коренів і особливостей застосування покарань селян, зв'язаних з позбавленням життя, у залежності від їхньої станової приналежності. Хронологічно в статті висвітлюється період, що передував реформам 60-х років XIX ст.

Джерела явища, що нам відомо як абсолютне право людини на життя, веде свій початок із древніх часів. Як свідчать законодавчі акти дохристиянського і християнського періодів Київської Русі (IX-XIII ст.) – договори 911 і 945 р. із греками князів Олега й Ігоря, церковний статут князя Володимира, різні редакції «Руської Правди», страта як покарання в ту епоху не застосовувалася, а призначалися винятково різні вири (штрафи) [6, с.52, 53; 7, с.110; 8,

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: докт. юрид. наук Гончаренко В.Д. (НЮАУ).

с.244; 9. с.47-49, 64-73]. У 1125 р. Володимир Мономах у Повчанні синам заповідав «не убивати ні правого, ні винного: життя і дула Християнина священна» [10, с.99]. «Страта, - писав М.П. Загоскін, - далека правовому світогляду російського народу» [11, с.103].

Це була епоха панування приватного погляду на злочини і покарання, коли держава тільки готувалася брати на себе функції «у виді суспільної помсти» [12, с.9]. Однак у міру зміщення влади держави настає епоха публічно-правового регулювання страти, і вона починає застосовуватися державою все частіше.

У середньовічній Європі страта одержала незрівнянно більше застосування. Так, один з теоретиків-фундаменталістів російського кримінального права М.С. Таганцев приводить приклади про те, що в Німеччині при Карлі V було страчено близько 100 тисяч чоловік, а в Англії при Генріхові VIII було повішено 70 тисяч [13, с.22].

У період входження українських земель до складу Речі Посполитої стан права на життя кріпаків проповідник-єзуїт Скарга охарактеризував так: «Немає держави, де б піддані і хлібороби були так придушені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розпіваний чи власник королівський староста ... холопа ... уб'є, коли захоче і як захоче» [14, с.26].

Після визвольної війни 1648-1654 р. і входження Гетьманщини до складу Московської держави «усі станові перегородки були знищені» [15, с.63], визначна частина українських селян стала вільною, і лише невелика кількість залишалася у кріпацькій залежності монастирів і шляхти. Право на життя цієї категорії селян тривалий час регулювалося нормами Литовського статуту, що допускав застосування страти як покарання.

Припинення застосування страти на території України, зв'язане з періодом її входження до складу Російської імперії. Спочатку імператриця Єлизавета в 1742 р. скасувала страту і катування для осіб молодше 17 років, а наказала винних «покаравши батогами, відсилати в монастир на покаєння» [16, с.639]. Але вже в указі від 07.05.1744 р. вона наказала осіб, засуджених на страту, «до одержання на те указів, езекуції не лагодити», [17, с.114] тобто вирокі підлягали затвердженню імператрицею. Хоча цей указ формально не скасував, а тільки призупинив застосування страти, реально цей вид покарання «при Єлизаветі Петрівні не приводився у виконання» [18, с.126]. Указом же від 25.05.1753 р. страта була скасована законом, «по всіх справах без вилучення» [16, с.972]. Таким чином, дослідник бере на себе сміливість зробити висновок, що в Російській Імперії й на українських землях, що входили до її складу, застосування страти було законодавчо припинене за 20 років до появи відомого твору Беккарія «Про злочини і покарання» (1764 р.), і за 42 року до того, як вперше в Європі в Тосканії (Італія) Великий Герцог Леопольд у 1786 р. «домігся скасування страти», що, до речі, у 1891 р. була знову відновлена [19, с.26]. Особисто Беккарія вказував на цей крок імператриці Єлизавети, що «надала батькам народів своїм двадцятилітнім правлінням блискучий урок» [19, с.169]. Разом із тим, не слід і занадто перебільшувати значення царських заборон. Так, указ від 30.09.1754 р. дозволив присуджених до страти карати батогами, [20, с.233,234] що, на думку князя М.М. Щербатова, було «гірше четвертування» [11, с.102]. Крім того, указ від 07.05.1744 р. стосувався тільки офіційного кримінального судочинства, яким судилися казенні і палацеві селяни. Але він не обмежував владу поміщика над життям кріпака. Хоча за навмисне «смертне убивство» [21, с.131] кріпака ще Соборним Уложенням 1649 року передбачалася

страта, але фактів застосування цієї норми практиці невідомо. Усе-таки безсумнівно є факт, що в Російській імперії й в Україні, зокрема, майже на сто років було законодавчо припинене застосування страти, тоді як ще наприкінці XVIII початку XIX ст. страта призначалася у Франції за 115 видів злочинів, в Англії у 160 випадках, [2, с.160] згідно «Пруського уложення» 1794 р. у 41 випадку, згідно австрійського кримінального кодексу 1803 р. - у 13 випадках [22, с.347]. Навіть представник німецької класичної філософії Е. Кант вважав, що політичні злочини повинні «карати тільки стратою» [23, с.242].

Під час правління Катерини II законом від 07.11.1775 р. був заснований суд - нижня і верхня розправа, що стало подальшим вдосконаленням права судового захисту життя казенних і палацевих селян. Крім того, цей закон наділяв генерал-губернаторів правом «припинити всякого роду зловживання...тиранство і жорстокості» [24, с.236] з боку поміщиків. Однак, з іншого боку, період правління Катерини II став апогеєм безправ'я кріпаків, коли їхнє життя стало цілком залежати від необмеженої влади поміщиків. Відсутність регулювання правовідносин між кріпаками і поміщиками привели до того, що останні на свій розсуд кваліфікували будь-який учинок своїх селян, тому «інший вважав самим тяжким злочином у своєму кріпаку - пияцтво, другий - злодійство, третій - лінь і т.д.» [25, с.309]. Призначення виду й обсягу покарань «нерідко виходить фантазією поміщика» [25, с.309]. Разом із тим, урядом з початку XIX ст. стали вживатися заходи для захисту життя кріпаків від сваволі поміщиків. Так, у березні 1823 р. у положенні Комітету міністрів і в березні 1825 р. у Сенатському указі пропонувалося встановлювати опіку над поміщиками «за жорстокі вчинки із селянами» [26, с.813]. За доведені факти прояву жорстокості поміщики залучалися до покарань у відповідності зі спеціальними законодавчими актами, хоча і не адекватно ваги злочину. Так, майор Новиков і його дружина за катування селян зі смертельним наслідком спеціальним указом були позбавлені права «передавати маєток іншим власникам» і «проживати в приналежному їм маєтку» [27, с.151].

Невдоволення, що наростало, і підйом селянського руху на початку XIX ст. особливо в середовищі кріпаків, (з 1826 по 1834 р. у Російській імперії було 145 селянських хвилювань) [28, с.17] змусили царський уряд посилювати заходи для захисту життя поміщицьких селян від сваволі їхніх власників. Для цього в 1827 р. Микола I «наказав повсюдно випищити знаряддя катування кріпаків у поміщицьких маєтках» [29, с.562]. Потім з його ініціативи видається Звід законів «Про статті» (1832 р.), що за всіма категоріями селян (сільськими обивателями) визнає «особливі, більш-менш відмінні права» [30, с.77], одним із яких було відносне право на життя. Стаття 971 Зводу законів хоча ще і дозволяла поміщикам карати кріпаків, але вже «без каліцтва, і тем менш ще з загрозою для їхнього життя» [31, с.185], тобто поміщики законодавчо були обмежені в застосуванні до селян міри покарання. Вперше в ст.1021 Зводу була закріплена загальна норма, що допускала можливість залучення до кримінальної відповідальності поміщиків за жорстоке поводження із селянами. Згодом у ст.1901 «Уложення про покарання карних і виправних» (1845 р.) була включена норма, що вже передбачала конкретну кримінальну відповідальність за такі діяння [32, с.935]. Важливо те, що положення цієї статті реально застосовувалися. Наприклад у 1851 р. було віддано під суд за зловживання владою у відношенні селян у Полтавській губернії - 11 поміщиків, у Волинській - 6, у Київ-

ської – 5 поміщиків [33, с.372]. З моменту введення в дію Зводу Законів у 1835 р. справи про злочинні діяння поміщицьких селян, за які перелбачалося покарання, «зв'язане зі скасуванням усіх прав стани» [32, с.935-936] вилучалися з юрисдикції поміщиків, а останні зобов'язувалися під загрозою покарання «представити винного до суду» [31, с.185]. Крім того, Уложення обмежило застосування страти злочинами державними і карантинними. Відтепер усі категорії селян могли бути страчені тільки у випадках, передбачених законом і за рішенням суду. Однак, з іншої сторони, законодавство містило норми, що перешкоджали кріпакам реалізувати їхнє відносне право на життя. Так, ст.950 Зводу законів «Про стани» (1832 р.) забороняла під страхом суворого покарання подавати на поміщика «недозволену скаргу», а особливо «безпосередньо Імператорській Величності» [31, с.180]. До «недозволених» скарг закон відносив ті, що «наповнені зухвалими вираженнями чи такі, у яких представляються безпідставні обвинувачення». У випадку ж визнання скарги недозволеної (ст.1909 Уложєння), кріпаки піддавалися «покаранню різками до 50 ударів» [32, с.936]. Більш того, ст.952 Зводу законів забороняла приймати від кріпаків навіть доноси про жорстокі вчинки поміщиків [31, с.180].

Викладене дозволяє нам зробити деякі висновки. Зародження і становлення права на життя українських селян у певній мірі пов'язано з періодами становлення і розвитку держави. Разом із тим, ми не спостерігаємо суворої детермінованості між масштабами застосування смертної кари й етапами становлення державної влади. Застосування інституту страти в чималому ступені залежало і від особливостей світогляду і правосвідомості, що зароджувалися і формувалися у кожного народу в специфічних ідеологічних, географічних і економічних умовах. Безсумнівно, що в дореформену епоху на українських землях, у періоди самостійності чи входження до складу Російської держави ці фактори значно обмежили розміри офіційного застосування страти в порівнянні з країнами Європи. Однак там, де держава усувалася від законодавчого регулювання видів і міри покарання, а надавало рішення цих питань на розсуд приватних осіб, як це мало місце у відношенні кріпаків, тоді право на життя останніх ставало заручником сваволі феодалів-поміщиків.

Просліджується і така закономірність. Відносним правом на життя держава спочатку наділяє невелике коло владної еліти. Однак поступово, унаслідок боротьби селян за свої права, завдяки процесу розвитку правової думки і законодавства, влада наділяє відносним правом на життя всі категорії селян. Визнаючи суперечливість законодавства, що регулювало питання захисту права на життя селян у дореформений період, не можна не відзначити й очевидність існування загальної тенденції до наповнення цього права реальним змістом, який все більш підвищував гарантії захисту відносного права на життя українських селян.

З огляду на особливості і рівень розвитку вітчизняної правової думки і практики в минулому, що найчастіше випереджали передові європейські ідеї в цьому питанні, вважаємо актуальним більш глибоке дослідження даної теми надалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матузов Н.И. Право на жизнь в свете российских и международных стандартов // Правоведение. -1998. -№ 1. -С.198-204.
2. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни.

-Тула, 2000. -269 с.

3. Михлин А.С. Понятие смертной казни // Государство и право. -1995. -№ 10. -С.103-111.
4. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. -М.: «Мысль», 1960. -252 с.
5. Монтескье Ш. О духе законов: Избранные произведения. -М.: Гос. изд-во «Политической литературы», 1955. -С.159-173.
6. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. -М., 1888. -С.520-53.
7. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-X вв. -М.: «Наука», 1989. -231 с.
8. Ключевский В.О. Соч. в 9-ти т.: Курс Русской истории. -М.: «Мысль», 1987. -Т.1. -431 с.
9. Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. -Т.1 /Под общ. ред. О.И. Чистякова. -М.: «Юридическая литература», 1984. -430 с.
10. Карамзин Н.М. История государства Российского. -М.: «Наука» 1991. -Т.II-III. -829 с.
11. Загоскин Н.П. Очерк истории смертной казни в России. -Казань, 1892. -103 с.
12. Малько А.В., Жильцов С.В. Смертная казнь в России. -М., 2003. -464 с.
13. Таганцев Н.С. Смертная казнь. -СПб., 1913. -179 с.
14. Костомаров Н.И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. -М.: «Чарли», 1994. -768 с.
15. Игнатович И.И. Крестьянские волнения // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. -М., 1911. -Т.1. -С.41-63.
16. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая. -Т.1. -СПб., 1902. -972 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. -Т.XII. -СПб., 1830. -961 с.
18. Жильцов С.В. Смертная казнь в России к концу XVIII столетия: социально-политические аспекты // Право и политика. -2001. -№ 10. -С.119-131.
19. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. -М.: Фирма «Стелс», 1995. -303 с.
20. Полное собрание законов Российской империи. -Т.XIV. -СПб., 1830. -863 с.
21. Соборное Уложение 1649 года. Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков. -Л., 1987. -448 с.
22. Викторский С.Н. История смертной казни в России и современное ее состояние. -М., 1912. -397 с.
23. Кант Э. Метафизика нравов. Соч. в 6-ти т. -М.: «Наука», 1965. -Т.4, Ч.2. -478 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. -Т.XX. -СПб., 1830. -1032 с.
25. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. -СПб., 1870. -562 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. -Т.XXXVIII. -СПб., 1830. -1355 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. -Т.IV. -СПб., 1830. -881 с.
28. Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства. -Вып. Первый. Сельское хозяйство и земельные отношения до и после реформы 1861 года. -Москва-Ленинград, 1930. -56 с.
29. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине в XIX века. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая. -СПб., 1888. -Т.1. -625 с.
30. Русское гражданское право. Чтения Д.И. Мейера

Под ред. А.И. Вицина. –СПб., 1910. –677 с.

31. Свод законов о состояниях. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. –СПб., 1842. –376 с.

32. Полное собрание законов Российской империи. – Т.ХХ. Отделение первое. –СПб., 1846. –1081 с.

33. Семenov Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: Хролика деятельности комиссий по крестьянскому делу. –СПб., 1890. –Т.II. –1020 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2007

БИЛЫК В.П. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВА УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН НА ЖИЗНЬ ДО РЕФОРМЫ 1861 ГОДА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)
Исследованы особенности эволюционного становления в законодательстве Российской империи право украинских крестьян на жизнь во времена, предшествовавшие реформам 1861 года. Историко-правовой анализ законодательства дореформенного периода свидетельствует, что содержание права на жизнь разных категорий крестьян постоянно развивалось: от крайне ограниченного в конце XVIII ст. до признания определенного содержания этого вида природного права к середине XIX ст.

BILYK V.P. SOME FEATURES OF LEGISLATIVE REGULATION OF RIGHT TO LIVE FOR UKRAINIAN PEASANTS BEFORE 1861 REFORM (HISTORICAL-LEGAL ANALYSIS)

The author has researched some specific features of the right of Ukrainian peasants to life in the legislation of Russian empire at the period of time before the reform in 1861. Historical and legal analysis of the legislation of pre-reform period proves that the content of the right to life of various categories of peasants has steady developed: from the period of strong limitation of the end of XVIII century in the recognition of peculiar counted of this type of natural law till the middle of XIX century.

І.П. ЗАДЕРЕЙЧУК

канд. іст. наук

Кримський юридичний інститут ХНУВС

УДК (477)351.851«178/188»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ ДЛЯ НІМЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ.

Вивчені проблеми правового регулювання діяльності шкіл для німців півдня України за часів їхнього перебування у віданні спеціальних органів. Розкрито нормотворчу діяльність, направлена на забезпечення функціонування навчальних закладів; виявлені особливості законодавчого регулювання роботи менонітських навчальних закладів.

Сучасна система української освіти переживає час реформування. Чимала увага при цьому приділяється питанням забезпечення права національних меншин, зокрема у галузі освіти. Тому актуальність цієї роботи полягає у з'ясуванні накопиченого досвіду часів Російської імперії на прикладі німців, яким держава на початковому етапі гарантувала широкі права, зокрема, й у культурній сфері.

Мета статті полягає у приверненні уваги науковців до нормотворчої діяльності урядовців та громадських діячів царської Росії, направленої на забезпечення реалізації духовних прав європейських переселенців. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати наступні завдання: по-перше, проаналізувати передумови формування законодавчої бази на батьківщині колоністів; по-друге, розкрити законотворчу діяльність царської влади у забезпеченні реалізації права на освіту. Крім того, треба вивчити діяльність представників німецької громадськості, направленої на

забезпечення функціонування шкіл. Наукова робота полягає в історико-правовому аналізі функціонування системи освіти у німецькомовного населення півдня України.

Окремі питання нормотворчої діяльності царської влади у питанні забезпечення реалізації німцями своїх культурних прав знайшли висвітлення у працях Я. Дітла, А. Клауса, І. Черказянова, С. Бобилева. Проте, зазначені автори основну увагу приділили результатам запровадження законів у німецьких колоніях та їхніх наслідках, а безпосереднє вивчення змісту нормативно-правових актів не здійснювали.

Територія півдня України наприкінці XVIII - на початку XIX ст. активно заселялася вихідцями із Західної Європи, в основному із німецькомовних країн. Усіх емігрантів умовно можна поділити за релігійною ознакою на три ве-